

Палітычныя рэзервы

Часопіс «Беларуская думка» прысвяціў некалькі артыкулаў аналізу эканамічнай сітуацыі, якая склалася ў нашай краіне. Спецыялісты, вядомыя эксперты ў розных галінах гаспадаркі вельмі падрабязна расказалі і аб тым, чаму ўзніклі гэтыя складанасці, і якім можа быць выйсце. Але відавочна, што змены ў эканоміцы, пазітыўныя ці негатыўныя, нават часовыя, не могуць не адбіцца на палітычнай сферы. Іншымі словамі, карыстаючыся тэорыяй Карла Маркса, можна сказаць, што зрухі ў базісе павінны адбіцца і на надбудове.

У першую чаргу трэба адзначыць, што палітычная сістэма Беларусі вытрымала ўсе выклікі апошняга часу. Прэзідэнцкія выбары прайшлі, як гэта адзначалі і ўдзельнікі самой кампаніі, і шматлікія назіральнікі, у атмасферы адкрытасці і дэмакратызму. Цяпер толькі самыя заўзятыя надбразычліўцы сумняваюцца ў іх выніках. Падзеі вечара 19 снежня былі моцным выклікам таму працэсу замірэння, які пачаўся паміж рознымі палітычнымі сіламі, найперш – уладай і апазіцыяй. Спроба шэрагу палітыкаў перашкодзіць падліку галасоў, фактычна паралізаваць дзейнасць Цэнтральнай выбарчай камісіі, правалілася. Зараз можна сказаць больш. Па прызнанні аднаго з былых кандыдатаў у прэзідэнты Уладзіміра Някляева, у планах тых, хто заклікаў сваіх прыхільнікаў прыйсці на плошчу, было фактычнае стварэнне паралельнай улады, якая своеасаблівай сеткай ахапіла б усю краіну. Вось што ён заявіў на сваёй прэс-канферэнцыі 23 мая 2011 года, адказваючы на пытанне пра планы пратэстоўцаў 19 снежня: «Першае – правесці на «Плошчы» Усебеларускі народны сход, на які мяне не пусцілі. На ім стварыць БНР – «Беларускі народны Рух». Стварыць мясцовыя органы. Потым прыняць рэзалюцыю народнага сходу» [1].

У той час улада апынулася перад выбарам – паміж дрэнным і горшым. Гэта значыць паміж ужываннем сілы для абароны правапарадку, нават канстытуцыйнага ладу, і захаваннем спакою, але пад ціскам заходніх «дарадцаў». Апошні варыянт скончыўся б дэстабілізацыяй у краіне, стварэннем умоў для ўзнікнення грама-

дзянскага процістаяння. Гэтага нельга было дапусціць. Таму рэакцыя была жорсткай, але ў межах закону. Хоць трэба прызнаць, што сітуацыя, калі некалькі былых кандыдатаў у прэзідэнты апынуліся пад арыштам, а потым былі асуджаны, не можа лічыцца цалкам нармальнай. Упэўнены, і ў беларускіх кіруючых колах ніхто не атрымлівае асалоды ад такога выніку. Але гэта стала менавіта той цаной, якую трэба было заплаціць за захаванне стабільнасці ў краіне.

Захад адрэагаваў дастаткова прадказальна, стаўшы на бок сваіх пратэжэ ўнутры Беларусі. Савет Еўрапейскага саюза ў некалькі этапаў увёў спачатку палітычныя, а потым і абмежаваныя эканамічныя санкцыі супраць Рэспублікі Беларусь. Аналагічную пазіцыю занялі і Злучаныя Штаты Амерыкі.

І вось тут менавіта і праявілася моц той палітычнай структуры, якая была пабудавана за апошнія 17 гадоў у нашай краіне. За спісам асоб, якім забаронены ўезд у дзяржавы – члены Еўрасаюза і ў ЗША, стаіць не проста немагчымасць атрымаць візу. Ніхто нават і не хавае таго, што гэта спроба аказаць маральны ціск на прыхільнікаў Аляксандра Лукашэнкі, службовых асоб, грамадскіх дзеячаў, журналістаў Беларусі. Пакуль яшчэ не настаў час прыводзіць канкрэтныя прыклады, але вядома, што шмат каму з членаў выбарчых камісій прапаноўваліся вялікія сумы грошай за тое, каб яны «агучылі сусветнай грамадскасці» нібыта факты фальсіфікацый падчас прэзідэнцкіх выбараў. На судзіяў, пракурораў, якія ўдзельнічалі ў разглядзе спраў пасля падзей 19 снежня, аказваўся і аказваецца адкрыты ціск. Іх атакуюць са старонак сацыяльных сетак, пагражаюць, запалохваюць родных. Аднак ніхто не пахіснуўся, не збег, не даў слабыны.

І ўвогуле палітычная сістэма Беларусі перажыла паспяхова гэта выпрабаванне. Аднак вясной 2011 года склалася вельмі неспрыяльная кан'юнктура. Хваля «рэвалюцый», а па сутнасці буйных сацыяльных узрушэнняў, на Блізкім Усходзе паспрыяла таму, што на Захадзе ў палітычных і

грамадскіх колах узнікла пэўная эйфарыя. Імклівы крах рэжымаў у Егіпце і Тунісе, масавыя выступленні ў Сірыі і Емене, грамадзянская вайна ў Лівіі стварылі псіхалагічную атмасферу, блізкую да той, якая існавала адразу пасле развалу СССР. Адным словам, «канец гісторыі». Многім стала здавацца, што ў хуткім часе паўсюль паўстануць пражоўні, зразумелыя, пабудаваныя па адным шаблоне палітычныя рэжымы, – прыкладна на такой пазіцыі, адпаведна з публічнымі заявамі, стаяць палітычныя лідэры ЗША і ЕС. «Беларуская думка» падрабязна аналізавала ўжо гэтыя падзеі і памылковасць такога павярхоўнага погляду на падзеі ў арабскім свеце [2]. Аднак існаванне палітыка-псіхалагічнага эфекту ад гэтых узрушэнняў і яго ўплыў на сітуацыю вакол Беларусі адмаўляць нельга.

Валютны крызіс, інфляцыя, дэвальвацыя беларускага рубля, хвалі панікі на спажывецкім рынку ў нашай краіне стварылі дадатковую негатыўную тэндэнцыю для развіцця палітычнай сітуацыі. Па-першае, гэта ўскладніла знешнепалітычнае становішча, бо ў праціўнікаў Беларусі за мяжой склалася ўражанне, што гэтыя складанасці могуць абрынуць усю тую мадэль развіцця, якую будзе А. Лукашэнка, і створаць умовы для прыходу да ўлады пражоўні палітыкаў. Па-другое, дзіўную, з першага погляду, пазіцыю, заняла Расія. СМІ саюзнай нам краіны, у тым ліку дзяржаўныя, як друкаваныя, так і электронныя, накінуліся з самай жорсткай крытыкай на беларускія ўлады, часта скажучы рэальнае становішча спраў. Прыкладам такой яўна спланаванай інфармацыйнай атакі стала чарговая серыя «Хроснага бацькі» на НТВ, дзе літаральна кожны кадр не адпавядаў рэчаіснасці, а каментарыі давалі людзі, большасць з якіх экспертамі па Беларусі не з'яўляюцца і слаба ўяўляюць сабе сітуацыю ў нашай краіне. Аднак тае было і раней, асабліва гэта датычыцца НТВ. Расійскія тэлеканалы ніколі не вызначаліся асаблівай любоўю да Беларусі ўвогуле і да А. Лукашэнкі ў прыватнасці. Іншая справа некалькі заяў расійскага МЗС адносна сітуацыі ў Беларусі. Аднак і гэта не навіна. Напрыклад, знешнепалітычнае ведамства Расіі неаднойчы звярталася да беларускіх улад у сувязі са скандаламі ва-

Прэзідэнт Беларусі Аляксандр Лукашэнка адказвае на пытанні журналістаў цэнтральных і рэгіянальных беларускіх СМІ. 17 чэрвеня 2011 года

кол Паўла Шарамета, былога беларускага грамадзяніна, які працуе ў Маскве [3]. У 1997 годзе, калі здымачная група П. Шарамета незаконна перайшла беларуска-літоўскую граніцу, за што расійскі журналіст і быў асуджаны, са зваротам да свайго беларускага калегі выступіў сам прэзідэнт Расіі Барыс Ельцын. Тады гаворка ішла нават «аб перагледзе саюзных адносін» [4]. Нягледзячы на гэта, Дагавор аб стварэнні Саюзнай дзяржавы ўсё роўна быў падпісаны. Дарэчы, і апошнія заявы расійскага МЗС датычацца, у асноўным, лёсу грамадзян Ра-

сійскай Федэрацыі, якія былі затрыманы падчас несанкцыянаваных вулічных акцый у Мінску.

Аднак было б наіўным лічыць, што пазіцыя расійскіх СМІ і МЗС – гэта супадзенне. Мы маем справу з адлюстраваннем стаўлення да нас кіраўніцтва Расіі. Відавочная і мэта – максімальны ціск на Аляксандра Лукашэнку дзеля атрымання эканамічных і палітычных саступак. Пры гэтым афіцыйная Масква займае дваістую пазіцыю: аказвае ціск, але падтрымлівае Беларусь на міжнароднай арэне, выступаючы супраць санкцый у дачыненні да нашай краіны.

Зусім зразумела, што эканамічныя цяжкасці апошніх месяцаў не маглі не выклікаць рост пратэсных настрояў сярод грамадзян. Пытанне ў тым, ці перарастаюць гэтыя настроі ў палітычныя, ці выклікаюць павелічэнне колькасці тых, хто гатовы да экстрэмальных дзеянняў з мэтай звяржэння існуючай улады? На сённяшні дзень ёсць два сацыялагічныя даследаванні на гэты конт. Адно належыць Інфармацыйна-

аналітычнаму цэнтру пры Адміністрацыі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, другое – так званаму Незалежнаму інстытуту сацыяльна-эканамічных і палітычных даследаванняў пад кіраўніцтвам Алега Манаева, вельмі блізкага да колаў беларускай палітычнай апазіцыі. Лічбы ў іх розныя. Але ёсць і агульныя вынікі.

У час нашай сумеснай размовы на радыё «Свабода» Алег Манаеў пацвердзіў, што ён не бачыць праяў фарміравання «анты-лукашэнкаўскай большасці» ў беларускім грамадстве. Акрамя таго, ён ацаніў колькасць тых, хто мае схільнасць да пэўных экстрэмальных праяў палітычнай барацьбы, такімі лічбамі: гатовыя ўдзельнічаць у акцыях пратэсту – каля 16 %, у забастоўках – 14 %, у галадоўках – каля 7 %. Але, пры гэтым, адпаведна з яго данымі, вопыт удзелу ў якіх-небудзь рэальных пратэсных мерапрыемствах маюць толькі 6 % [5]. Гэта значыць, што палітычны экстрэмізм у нашым грамадстве застаецца больш вербальным, чым рэальным. Паводле вынікаў даследавання ІАЦ пры Адміністрацыі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, таксама назіраецца нізкі ўзровень экстрэмальных настрояў, у тым ліку сярод найбольш схільнай да такіх уплываў катэгорыі насельніцтва – моладзі. Колькасць рэспандэнтаў з высокім узроўнем экстрэмальнасці свядомасці не перавышае 6 %. Гэты паказчык практычна не змяніўся ў параўнанні з лютым 2010 года [6, с. 80].

Вышэйпрыведзеныя вынікі работы сацыёлагаў пацверджаны і падзеямі нядаўняга часу. Спроба арганізаваць у Беларусі так званую «Рэвалюцыю праз сацыяльныя сеткі», гэта значыць выкарыстаць вопыт Туніса і Егіпта, дзе на пачатковым этапе менавіта новыя камунікацыйныя сродкі зносін праз Інтэрнэт, такія як сетка «Фэйсбук», сталі мабілізацыйным фактарам, правалілася. Пік колькасці ўдзельнікаў склаў на 22 чэрвеня 2011 года дзесьці паўтары-дзве тысячы ў Мінску і некалькі соцень у іншых гарадах, а ў далейшым пайшоў на спад. Прытым, што, паводле заяў каардынатораў акцыі, у сетцы зарэгістравалася больш за 200 тысяч чалавек.

Аднак паражэнне гэтай хвалі арганізаваных вулічных акцый не азначае, што беларуская палітычная сістэма гарантава-

на ад далейшых атак. Падзеі апошняга паўгоддзя даюць вельмі шырокую прастору для аналізу і выпрацоўкі прапаноў па ўдасканаленні палітычнай мадэлі ў Рэспубліцы Беларусь.

Адна з праблемных зон – гэта дзейнасць сродкаў масавай інфармацыі. Так, трэба разумець, што мы працуем у неспрыяльнай прастору, калі фактычна павінны абараняцца ад больш магутных замежных медыякарпарацый, якія, адпрацоўваючы палітычны заказ, аказваюць ціск на Беларусь. Тым не менш неабходна заўважаць недахопы і ў сваёй працы. І галоўны з іх – гэта негатыўнасць да апэратыўнага і якаснага інфармацыйнага рэагавання на негатыўныя падзеі. Значыць, мы не заўжды адэкватна і своєчасова даём спажывцу інфармацыі аналіз тых негатыўных падзей, што адбываюцца. І будучы адбывацца – гэта непазбежны факт. Бо любая, нават самая дасканалая сістэма, нараджае не толькі пазітыў, але і негатыў. І тое, што ў час, калі насельніцтва хвалявалі праблемы з валютай, калі яно чакала адказу на пытанне, будзе дэвальвацыя ці не, нашы СМІ часта падавалі гэтыя найбольш вострыя, запатрабаваныя, кажучы прафесійнай мовай, «гарачыя» навіны вельмі абмежавана, каратка, сарамліва, было няправільна. Гэта не павялічвала давер да сродкаў масавай інфармацыі і не спрыяла ўціхамірванню амаль панічных настрояў у спажывцоў. Грамадзяне літаральна вымушаны былі шукаць адказы, інфармацыю ў альтэрнатыўных крыніцах. А яны часта не толькі не вызначаліся якасцю, але адначасова праводзілі і адкрытую палітычную агітацыю, распаўсюджвалі заклікі да гвалтоўнага звяржэння ўлады.

Відавочна, што ў рамках існуючай сацыяльна-палітычнай мадэлі мы павінны выпрацаваць сістэму аб'ектыўнай падачы любой інфармацыі, у тым ліку і нязручнай для самой сістэмы. У гэтым плане пэўным узорам з'яўляецца Кітай. Там артыкулы ў газетах і часопісах пачынаюцца з амаль знішчальнай крытыкі асобных ведамстваў урада, некаторых рашэнняў, якія прызнаны няўдалымі. Такі падыход дазваляе чытачу атаясамліваць свае пачуцці з той пазіцыяй, якую займае канкрэтны сродак масавай інфармацыі. Такім чынам, узнікае эфект паразумення, даверу да напісанага

ніжэй. Астатняя частка артыкула звычайна прысвечана вельмі дакладнаму апісанню ці аналізу таго, што будзе рабіцца кіруючай партыяй і ўрадам для вырашэння названых праблем.

Яшчэ адзін важны фактар – гэта вобраз, аблічча ўлады. Грамадзяне, нават калі яны не праяўляюць высокай палітычнай актыўнасці, жадаюць бачыць, як прымаюцца тыя ці іншыя рашэнні, абмяркоўваць розныя пазіцыі на гэты конт. Апісаная пісьменнікамі-сатырыкамі Льфам і Пятровым спрэчка «пікейных жылетаў» пратое, хто з еўрапейскіх палітыкаў галава, – натуральны стан той часткі грамадства, якая

цікавіцца палітыкай. Зараз жа амаль усе рашэнні асацыіруюцца з асобай Прэзідэнта. Трэба сказаць, што для тлумачэння неабходнасці іх прыняцця, карыснасці для грамадства, звычайна выкарыстоўваюцца разнастайныя сродкі, і гэта дае пэўны плён. Але

толькі на першы погляд. На самай справе рашэнні могуць быць больш удалымі ці менш удалымі, і прапаноўваюць іх канкрэтныя чыноўнікі. Мы ведаем, што часам на стадыі іх прыняцця адбываюцца сур'ёзныя дыскусіі, абмеркаванні, якіх у большасці выпадкаў не бачыць звычайны грамадзянін. У выніку атрымліваецца негатыўны эфект. Людзі карыстаюцца чуткамі, а наступствы няўдалага рашэння адбываюцца адразу на рэйтынг улады. Часта фактычна ўвесь аналіз прычын, умоў таго ці іншага кроку ўлады поўнасю адыходзіць у рукі апазіцыйных дзеячаў. Назіраецца дэфіцыт афіцыйнай інфармацыі, сапраўднай аналітыкі ў дзяржаўных СМІ. Вясной 2011 года ўпершыню за апошні час стадыя прыняцця многіх эканамічных рашэнняў стала празрыстай, грамадства ўбачыла: магчымы розныя меркаванні асобных ведамстваў па адной праблеме, напрыклад урада і Нацыянальнага банка, і толькі на першы погляд гэта можа здавацца праявай бюракратычнай недысцыплінаванасці. Так, бю-

Выбары ў мясцовыя Саветы дэпутатаў. Участак № 1 Мінскай Вяснянскай выбарчай акругі № 39. Красавік 2010 года

ракратыя (у лепшым сэнсе гэтага слова) любіць цішыню. Але ці не для большай празрыстасці яе работы ствараліся прэс-службы? Ці не для гэтага існуюць свае журналістскія пулы амаль пры кожным рэспубліканскім ведамстве?

У беларускім палітычным жыцці таксама не ў поўнай ступені выкарыстоўваюцца тыя палітычныя механізмы, якія ёсць у распаўсюджанні. І ў першую чаргу гэта датычыцца партыйнай сістэмы. Яна цяпер знаходзіцца ў спячым стане. У Рэспубліцы Беларусь існуе 15 палітычных партый, з якіх Камуністычная партыя Беларусі, Аграрная партыя, Беларуская патрыятычная партыя, Рэспубліканская партыя працы і справядлівасці, Сацыяльна-спартыўная партыя, Рэспубліканская партыя – сістэмная, лаяльныя да існуючага палітычнага ладу. Прамежжавую пазіцыю займаюць Ліберальна-дэмакратычная партыя і Сацыяльна-дэмакратычная партыя Народнай згоды. Здавалася б, гэта стварае вельмі добрыя ўмовы для актыўнага партыйнага жыцця. Аднак на справе сітуацыя выглядае інакш. Напрыклад, па выніках апошніх выбараў у мясцовыя Саветы ўсіх узроўняў (сельскія, раённыя, гарадскія і абласныя), якія адбыліся 25 красавіка 2010 года, абрана 21 288 дэпутатаў. З іх членамі палітычных партый былі на той момант толькі 306 (1,4 %). Сярод іх – 265 камуністаў, 28 аграрыяў, 6 прадстаўнікоў РППС, па 2 – Беларускай партыі левых «Справядлівы свет» і Сацыяльна-спартыўнай партыі, па 1 – Беларускай сацыял-дэмакратычнай партыі (Грамада), ЛДПБ і БПП [7]. Гэтыя вынікі яскрава адлюстроўваюць уплыў партый на прадстаўнічыя органы ўлады. Такім чынам, у нас фармальна дзейнічае шматпартыйная сістэма, але фактычна яна з'яўляецца апартыйнай, гэта значыць, што партыі існуюць, афіцыйна зарэгістраваны, але іх рэальны ўплыў на палітыку і грамадства мінімальны.

Такое становішча нельга прызнаць здавальняючым. Тым больш што партыі могуць прынесці існуючай палітычнай сістэме шмат карысці. Па-першае, яны каналізуюць пратэсныя настроі, разбіваючы іх на сацыяльных, ідэалагічных катэгорыях. Нельга адмаўляць такі варыянт, калі грамадзянам падабаецца і асоба Прэзідэнта, і агульны становішча, але яны, напрыклад, могуць

быць не задаволены дзеяннямі мясцовага старшыні райвыканкама, мэра і г.д. Што, для іх не павінна існаваць палітычных лакун? Нельга ўсю незадаволенасць купіраваць толькі ўзмацненнем работы са скаргамі грамадзян. Гэта вельмі патрэбная справа, але ж аднабаковая. Па-другое, актыўная дзейнасць палітычных партый, іх прадстаўніцтва ў органах улады – даволі важны паказчык для знешняй палітыкі. Малая роля партый у нашай краіне паслабляе і нашу міжнародную актыўнасць. У Еўропе, у свеце ў цэлым існуюць шматлікія міжпартыйныя аб'яднанні і асацыяцыі. Гэта і знакамты «Сацінтэрн», і розныя суполкі камуністычнага руху, і Еўрапейская народная партыя, аб'яднанні кансерватараў, аграрыяў і г.д. Зараз у міжпартыйных зносінах актыўна ўдзельнічае толькі КПБ. А вось апазіцыйныя партыі вельмі разнастайна выкарыстоўваюць гэты механізм.

Не меншую карысць для абнаўлення палітычнай мадэлі Беларусі маглі б прынесці таксама грамадскія аб'яднанні. Выступаючы на з'ездзе з нагоды стварэння ГА «БРСМ» у верасні 2002 года, Аляксандр Лукашэнка заявіў, што беларуская дзяржава павінна абапірацца на тры асновы: моцныя Саветы, уплывовыя прафсаюзы і маладзёжную арганізацыю. У далейшым да гэтага спісу дадаліся яшчэ ветэранскія і жаночыя арганізацыі. І гэта цалкам слушны выбар, бо менавіта названыя аб'яднанні прадстаўляюць інтарэсы большасці грамадства, праяўляюць высокую сацыяльна-палітычную актыўнасць. У цэлым у Беларусі існуе каля 2200 грамадскіх арганізацый. Аднак, на жаль, калі гаворка ідзе пра грамадзянскую супольнасць, то звычайна маюцца на ўвазе чамусьці апазіцыйныя, нават незарэгістраваныя групы. І справа не ў адпаведнай прапагандзе і гатоўнасці Захаду ўспрымаць толькі апазіцыю. Мы самі часта не можам патрэбным чынам адлюстравать, данесці да грамадства пазіцыі той абсалютнай большасці арганізацый, якія падтрымліваюць існуючую сістэму. Для павышэння эфектыўнасці дзейнасці

Міжнародная сустрэча камуністычных і рабочых партый у Мінску

ў гэтай сферы трэба ствараць дадатковыя дыскусійныя пляцоўкі, шырэй асвятляць дзейнасць грамадскіх аб'яднанняў у мас-медыя. У абавязковым парадку ўключаць сустрэчы з імі ў планы знаходжання ў Беларусі замежных палітычных прадстаўнікоў. Іншымі словамі, неабходна належным чынам умацаваць трэці сектар – тую праслойку, якая знаходзіцца паміж уладай і апазіцыяй.

Калі падагульніць усё сказанае, то варта адзначыць, што існуючай палітычнай сістэме Беларусі патрэбна пэўная мадэрнізацыя. Падмурак, заснаваны на прамым кантакце ўлады і грамадзян, – вельмі моцны і не схільны да карозіі. Але для таго, каб сам будынак быў устойлівы, неабходна адмовіцца ад некаторых старых савецкіх механізмаў палітычнай актыўнасці, якія маральна састарэлі. Неабходна выкарыстоўваць больш сучасныя метады ўзаемадзеяння грамадства і дзяржавы, лакалізацыі і купіравання пратэсных настрояў. А галоўнае – трэба навучыцца рэпрэзентаваць, паказваць, даваць ход таму, што ўжо існуе, навучыцца правільна выкарыстоўваць не толькі вытворчыя, прыродныя, але і палітычныя рэсурсы і рэзервы. Менавіта ў гэтым закладзена адна з умоў забеспячэння стабільнасці беларускай дзяржавы і пераемнасці пакаленняў.

Вадзім ГІГІН,
кандыдат гістарычных навук, дацэнт

ЛІТАРАТУРА

1. Некляев дал первую пресс-конференцию после суда // БДГ Деловая газета [Электронный ресурс]. – 2011. – Режим доступа: <http://ru.delfi.lt/abroad/belorussia/neklyae-dal-pervuyu-press-konferenciyu-posle-suda.d?id=45826295&rsslink=true>. – Дата доступа: 04.06.2011.
2. Гилевич, М. Праздник непослушания / М. Гилевич // Беларуская думка. – 2011. – № 4. – С. 80–88.
3. МИД России вступился за обвиненного в хулиганстве Павла Шеремета // LENTA.RU [Электронный ресурс]. – 2004. – Режим доступа: <http://www.lenta.ru/russia/2004/10/18/mid/>. – Дата доступа: 01.07.2011.
4. Шерemet все равно приговорен // Коммерсантъ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/Doc/195165>. – Дата доступа: 01.07.2011.
5. У што можа трансфармавацца крызіс даверу да ўлады? // Радые Свабода [Электронны рэсурс]. – 2011. – Рэжым доступу: <http://www.svaboda.org/content/transcript/24249393.html>. – Дата доступу: 30.06.2011.
6. Республика Беларусь в зеркале социологии: сб. материалов социологических исследований за 2010 год. – Минск, 2011.
7. Политическое участие на местном уровне: актуальная ситуация в Беларуси // Центральная комиссия Республики Беларусь по выборам и проведению республиканских референдумов [Электронный ресурс]. – 2011. – Режим доступа: <http://www.rec.gov.by/pdf/msd2010/form26-53.pdf>. – Дата доступа: 24.06.2011.